

DE BELEVING VAN DE RUSTDAG IN DE EERSTE EEUW

Dr. R. D. Anderson (laatst gewijzigd 12 juni 2013)¹

Het is mijn uitzonderlijke voorrecht vandaag om als goede *moderne* Gereformeerde theoloog u te laten merken dat ik veel geleerd heb van “moderne” theologen als Bultmann en ook hun methodes eigen gemaakt heb. Het past daarom deze vooruitstrevende bijeenkomst van moderne Gereformeerde theologen om zich even bezig te houden met een stuk ontmythologisering.

Al jaren inmiddels worden wij namelijk met een enigszins hardnekkige mythe geconfronteerd. Namen uit eigen kring, die deze mooie legende met hun fundamentalistische geloof aanhangen en trouw verdedigen, zijn misschien overbodig, maar u kunt de legende herkennen in de namen van profs. Douma en Meijer, laat staan tientallen catechisatiemethodes. In de geest van deze verlichte tijd en geleerde bijeenkomst noem ik het zelf maar een allegorie over de problemen van onze eigen tijd, maar één en ander wordt u gauw duidelijk, hoop ik. Het betreft de beleving van de rustdag door Christenen in de eerste eeuw.

De mythe wordt vaak ongeveer als volgt weergegeven:

Eens ,lang lang geleden, in den beginne der kerk, kwamen vele mensen onder de prediking der apostelen tot de bekering des geloofs. Vanuit dit geloof wilden zij graag voortaan op zondag bijeenkomen om hun nieuwe heer te eren. Van het joodse fenomeen van rustdagen wisten zij niets en hoefden ook niets te weten. Zij waren tenslotte Christenen geworden, verlost van de wet van Mozes. Bovendien hadden ze allemaal een drukke baan en moesten om 9 uur op hun werk verschijnen. Werkgevers toen, als nu, lieten zich niet door hun werknemers in de maling genomen worden met het smoesje dat ze een dag vrij moesten krijgen omdat ze aanhanger waren geworden van een nieuwe religie. Daarom kwamen ze zondags vroeg bijeen rond zonsopgang om snel even eredienst met elkaar te houden eer ze dan doorgingen naar hun werk. Pas in de vierde eeuw kreeg Keizer Constantijn het geweldige idee om een stuk van de wet van Mozes wederom in de voeren en de zondag als rustdag uit te roepen.

Zo'n verhaal kan tamelijk redelijk klinken. Temeer wanneer je erbij rekent dat er een brief van de stadhouder Plinius is die laat zien dat de christenen in deze tijd inderdaad rond zonsopgang bij elkaar kwamen op de eerste dag van de week. Het is natuurlijk de bedoeling dat je ziet dat het een *voorrecht* is om te mogen rusten op zondag, maar ook niet iets dat echt *per se* moet—geen goddelijk gebod—de vroege christenen deden het toch ook niet?

Wat moeten wij hiervan zeggen? Laten wij beginnen met het enige bewezen uitgangspunt, namelijk de aanvangstijd van de erediensten. Over de tijden van de erediensten van de nieuwe Christelijke kerken weten wij inderdaad het een en ander zowel uit bronnen van de vroegchristelijke kerk als uit de gewoonte van de Joodse synagogen waaruit de Christenen afgescheiden waren. De morgendienst kreeg een aanvang rond zonsopgang. Eigenlijk is dit niet verrassend. Ook de Joodse synagogen begonnen hun morgendiensten op de sabbat bij zonsopgang. Dat niet alleen, de offerdiensten in Griekse en Romeinse tempels begonnen allemaal ook bij zonsopgang.

Meer interessant is het dan misschien om even na te denken over de lengte van deze eredienst. Omdat christelijke kerken niets anders dan afgescheiden synagogen waren (met een soms relatief groot aantal “godvrezenden” als leden) is het aannemelijk dat de duur van de erediensten vergelijkbaar zou zijn geweest met die van de joodse synagogen. Uit meerdere bronnen is duidelijk (en onbetwist) dat de morgenbijeenkomst in de synagoge op de sabbat doorging – in de woorden van Philo - “tot laat in de dag”. Josephus laat weten dat wij hier rond het middaguur moeten denken als het moment wanneer mensen naar huis keerden om wat te eten.²

1 Dit artikel is een licht gewijzigde versie van de tekst van een toespraak gehouden in april 2009. De eerste paar alinea's zijn voor alle duidelijkheid *ironisch* bedoeld.

2 Zie S. Safrai, “The Synagogue,” in *The Jewish People in the First Century*, ed. S. Safrai *et al.* vol. 2. *Compendia Rerum Judaicarum ad Novum Testamentum* (Assen: Van Gorcum, 1987) 922. Philo (*Hypoth.* 7,13) spreekt van synagogendiensten die doorgingen tot laat in de dag (**deil h** verwijst hier naar ‘dag’ niet ‘middag’) verg. Jos. *Apion* 1,209. Ook heidense offerrituelen begonnen bij zonsopgang en duurde tot in de middag, zie John Scheid, *An Introduction to Roman Religion*, vert. J. Lloyd (Bloomington: Indiana University Press, 2003) 80vv.

Wat Christenen betreft, weten wij dat zij, naast deze morgendienst ook laat in de middag bij elkaar kwamen voor een gezamenlijke maaltijd die tevens als avondmaalsviering diende.³

Hoe verhoudt zich deze informatie dan tot het idee dat er gewerkt moest worden? Is het niet opvallend dat het probleem van werk als mogelijke hindernis om erediensten bij te wonen nergens in het Nieuwe Testament voorkomt? Dat geeft ook te denken.

Deze knoop is gelukkig niet moeilijk te ontknopen. Het heeft alles te maken met een al te gemakkelijke projectie van de economie en problemen van onze tijd op de economie van de eerste eeuw. Werken op zondag was sowieso het probleem niet in de tijd van het Nieuwe Testament. In die tijd, net zoals bij Israël, was het ook zo bij de Grieken en Romeinen dat de dag van eredienst (d.w.z. offerdienst) ook een rustdag behoorde te zijn. Als de Grieken of Romeinen naar een tempel van hun god(en) gingen voor eredienst was die dag ook *rustdag*. Openbare zaken werden verboden. Eredienst en rustdag gingen hand in hand. De dag van de eredienst werd toegewijd aan God. En het was meestal net zo min een probleem voor Grieken of Romeinen als voor Joden of Christenen om op zo'n dag niet te werken. In Rome bijvoorbeeld werden 235 dagen in het jaar bestemd voor de mensen (dagen waarop werk verricht mocht worden) en 109 als *nefasti*, dagen toegewijd aan verschillende goden waarop offers in hun tempels gebracht werden. Op deze dagen mocht men in openbare ruimtes niet komen. Dit was om plaats te maken voor de godsdienstige plechtigheden. Of je thuis nog werk verrichtte werd aan jezelf overgelaten. Dit werd niet verboden.⁴ Wij hebben soms moeite om dit voor te stellen, maar de maatschappij zat toen heel anders in elkaar dan bij ons. Banen zoals wij die kennen bestonden niet. Het idee dat je een baas moet hebben en van maandag tot vrijdag (of wanneer dan ook) voor hem moet werken is een modern fenomeen. In die tijd kreeg je werk als jongens bij je ouders, of misschien bij een oom. Het was altijd een familiebedrijf, of het nu een boerderij was of een handwerkzaak zoals schoenmaker of, zoals Paulus, een leerbewerker. Was je bedrijf zo groot geworden dat je meer mankracht nodig had, dan ging je een slaaf kopen. Zo zat de maatschappij in elkaar. Als je alleen extra mankracht nodig had voor een beperkte tijd (bijv. bij de oogst) ging je 's morgens *voor zonsopgang* (!) naar de markt waar er altijd mensen waren die je kon inhuren voor een dag. Maar dat geschiedde alleen op basis van één dag. Daarom heetten ze *dagloners*.

Het probleem voor de kerken in de tijd van het Nieuwe Testament was niet het rusten op de dag van eredienst. Iedereen, ex-Jood of ex-Griek kon dat punt respecteren. Het was voor iedereen (buiten de slaven om) een *non-issue*. Het probleem was de viering van Joodse sabbatdagen *naast de dag des Heren*, namelijk al die dagen uit de kalender van Leviticus 23. Het was de leer van de Judaïsten dat al de extra sabbatdagen in de wet van Mozes alsnog gehouden moesten worden. En vele christenen dachten dat zij gelijk hadden. Jezus was toch de Messias van de Joden, van Israël, en het leek dan toch normaal dat je al de erediensten en sabbatdagen van Israël in ere zou moeten houden. Vooral nieuwemaandagen waren in de oudheid belangrijk voor het bepalen van het begin van de nieuwe maand. Om deze redenen waren zij ook onder de heidenen vaak apart gezet als dagen waarop bijzondere godsdienstige plechtigheden plaatsvonden. De verleiding voor jonge christenen om deze dagen ook te vieren moet groot zijn geweest. De apostel Paulus spreekt deze redenering tegen in zijn brieven. Al de nieuwemaandagen en andere sabbatdagen moeten juist *niet* gevierd worden, want Christus heeft het systeem van de Mosaïsche wetgeving in zijn kruisdood vervuld! Dit was het probleemveld in de tijd van het Nieuwe Testament. Mede hierdoor hebben de christelijke kerken over het algemeen de aanduiding 'dag des Heren' gehanteerd in plaats van 'sabbat' om de zondag aan te duiden. Het woord 'sabbat' werd vaak gebruikt in de betekenis 'joodse sabbat'.⁵

U begrijpt wel dat het daarom nodig is om een aantal kritische opmerkingen over onze warm gekoesterde mythe te plaatsen. Allereerst is ons uitgangspunt wat Gods gebod zegt: nooit de geschiedenis, maar Gods Heilig Woord. Het verhaal van de mythe gaat uiteraard mank bij een verkeerde voorstelling van hoe de maatschappij van de eerste eeuw in elkaar zat. Onze situatie wordt in zo'n verhaal teruggelezen in de tijd van de vroegchristelijke kerk. De problematiek die de aanhangers van deze mythe opwerpen (d.w.z. het moeten opgeven van je baan) komt niet uit historische bronnen, maar uit hun eigen veronderstelling (c.q. duim). Want er is geen enkele kerkvader die iets zegt over christenen die op zondag werken. Is dat niet opvallend?

3 Zie R. D. Anderson, *1 Korintiërs: Orde op zaken in een jonge stadskerk* (Kampen: Kok, 2008) 163-64. Uit Hand. 20:6-7 horen wij dat Paulus deze middagbijeenkomst zeer lang uitgerekte had!

4 Zie verder Scheid, *Roman Religion*, 41-59, in het bijzonder 57.

5 De syrische *Didascalia* (hoofdstuk 11) echter, uit het begin van de derde eeuw, gebruikt het woord 'sabbat' voor de zondag.

Er zijn *wel* kerkvaders die spreken over het gegeven dat alle Christenen de dag des Heren *vieren*. Weliswaar gebruiken ze het woord “vieren” en niet het woord “rusten.” Maar zoals wij gezien hebben gaan vieren en rusten in de Bijbel en ook in de cultuur van die tijd hand in hand. Het is ondenkbaar dat als je leest dat christenen de dag des Heren vieren, er dan bedoeld wordt dat ze vroeg bij zonsopgang een korte kerkdienst houden om gelijk daarna weer naar hun werk te gaan! Dat wordt ook nergens in de bronnen gesteld. Bovendien, vergeet men dat de werkdag in die tijd en cultuur niet om 9:00 uur 's morgens begon, maar ook gelijk bij zonsopgang! En wat moeten wij dan zeggen over die vroege kerkdienst? Zonsopgang was overigens het normale tijdstip voor de aanvang van een synagogendienst. De enige bron van informatie voor de christelijke eredienst komt uit een brief van Plinius, een Romeinse stadhouder begin tweede eeuw. Daarin schrijft hij aan keizer Trajanus hoe hij bepaalde christenen ondervraagd en gemarteld heeft om te weten te komen wat ze allemaal uitspookten. Zo schrijft hij dat ze gewoon waren bij elkaar te komen op de eerste dag van de week rond zonsopgang, een eredienst te houden, en dan later weer bij elkaar te komen voor een maaltijd. Meer zegt hij eigenlijk niet.⁶ Er wordt vanuit een verkeerde veronderstelling dan geredeneerd alsof die christenen zo vroeg naar kerk gingen omdat ze daarna op het werk moesten verschijnen. Maar dat zegt Plinius niet, en wij weten al uit andere bronnen hoe lang zo'n kerkdienst geduurd zou moeten hebben, zelfs tot 12 uur 's middags!

Ach ja, onze mythe blijkt inderdaad een allegorie over de problematisering van onze eigen tijd te zijn. Je moet niet alles wat je leest letterlijk nemen. Je ziet hoe je in de fout kan gaan als je onze eigen situatie terugleest in de tijd van de Bijbel. Men denkt dan aan een eredienst van een uurtje net zoals wij en koppelt dat met de onuitgesproken veronderstelling dat de werkdag pas om 9:00 uur begonnen zou hebben. Beide veronderstellingen kloppen in het geheel niet.

En zo moeten wij nog altijd alert zijn en kritisch blijven lezen. Laten wij de methodes die Bultmann ons geleerd heeft vaker op deze manier leren toepassen. Dan misschien kunnen we te beter opkomen voor het heilig en onfeilbare Woord van onze God. *God* geeft ons een wekelijkse *rustdag* opdat wij Hem mogen eren. Die twee staan of vallen samen.

En zo zien we wel, pas bij de ontmythologisering kunnen we van de kerk zeggen: *zij leefde lang en ruste gelukkig.*

6 De betreffende passage leest als volgt: “Anderen, door een informant genoemd, zeiden dat ze wel Christenen waren maar dat ze na enige tijd dat afgezworen hadden. Ze zeiden Christenen te zijn geweest, en daarmee gestopt te hebben, sommigen al drie jaar geleden, sommigen vele jaren geleden, een paar zelfs meer dan twintig jaar geleden. Ze hebben allemaal uw beeld en de cultusbeelden van de goden aanbeden en Christus vervloekt. Zij zeggen dat het volgende hun grootste schuld of fout is geweest: Dat het hun gewoonte was om bij elkaar te komen op een vastgestelde dag vóór zonsopgang en een lied tot Christus alsof tot een god te zingen in beurtzang en een eed af te leggen geen kwaad te doen, maar van diefstal, roof, en overspel af te zien, nooit een pand te ontzeggen als er om gevraagd werd. Wanneer dit alles was voltooid, gingen ze uit elkaar en kwamen terug voor een gemeenschappelijke maaltijd, een gewone en onschadelijke maaltijd. Hiermee zijn ze opgehouden na mijn bevel dat, volgens uw instructies, alle verenigingen verbod.”